

Leksik təkrarların german dillərindən rus dilinə tərcümədə verilməsi (xülasə)

Leksik təkrarlar bədii nitqin sintaktik-üslubi vahidlərindən biri olaraq dil universalisidir və dilin bütün janrlarında, amma daha çox bədii ədəbiyyatda, işlənir və bədii əsərin ritmik bütövlüyünün yaranmasında mühüm rol oynayır.

German dillərindən Azərbaycan və rus dillərinə tərcümə zamanı leksik təkrarların mətnədə yaratdığı üslubi çalarları başa düşmək və tərcümə dilinin imkanlarından istifadə edib düzgün tərcümə etmək lazımdır.

LİTERATUR

1. O.C.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
2. M.İ.Adilov və b. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
3. A.B.Федоров. Основы общей теории перевода. М., 1983.
4. Б.Э.Шванебах, И.И.Ревзин. Учебное пособие по теории перевода с немецкого языка на русский. М., 1964.
5. J.Galsworthy. The Forsyte Saga. Book 1, The man of Property. М., 1974.
6. Дж.Голсуорси. Сага о Форсайтах. Книга 1, Собственник. М., 1982.

Dos. Məsməxanım Qaziyeva

SƏHNƏDƏ NİTQ MƏNTİQİNİN QANUN VƏ QAYDALARI

Ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq, səhnədə nitqin bu və ya digər funksiyası birinci plana keçir. Təbii ki, nitqlə bağlı canlı qarşılıqlı əlaqələr və təsir prosesi şəraitində cümlənin kommunikativ funksiyası aparıcı yer tutur. Buna görə də cümlənin təhlili məhz funksional baxımdan həyata keçirilir. Sintaktik təhlil zamanı həmişə cümlə üzvləri fərqləndirilir, məntiqi təhlildə frazanın informasiya mənası aydın olur, aktual təhlildə isə konkret ünsiyyət şəraitində frazanın anlam dairəsi müəyyənləşdirilir.

Bu cür sistemləşdirmə səhnə nitqi məntiqinin əsas prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verir. Yalnız ümumi və konkretin vəhdətində ünsiyyət vəzifələrinin öyrənilməsi yolu ilə qarşılıqlı əlaqələr prosesində səhnə nitqinin tipik qanun-qaydalarının müəyyənləşdirilməsi mümkündür.

Nitqin məntiqi dilin və nitqin iki müxtəlif keyfiyyətli funksiyasının qovuşuğunda olan bir hadisədir. Nitqin məntiqi, bir tərəfdən, dil vasitələri sistemində daxil olan qrammatik xüsusiyyət, ikinci tərəfdən isə nitq hərəkətləri sistemində anlamı realizə edən kommunikativ xüsusiyyət kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Bu cür struktur yanaşmada nitq məntiqinin bir-biri ilə sıx bağlı olan və eyni zamanda müxtəlif dil və nitq funksiyalarında təzahür edən iki məntiqi hadisəsi bütün aydınlığı ilə üzə çıxır:

1.informasiya səviyyəsi, məna səviyyəsi, dil invariantı modelləri - bütün bunlar cümlədə açıq-aydın təzahür edir;

2.frazada realizə edilən sözlü qarşılıqlı əlaqə səviyyəsi, anlam səviyyəsi; modellərin ən müxtəlif mütəhərrik variativ münasibətlər və birləşmələr yaratdığı canlı nitq prosesi.

Nitq prosesində informasiya-dil səviyyəsi və nitq-anlam səviyyəsi bir-biri ilə sıx qovuşur və bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edir. Nitq qanun və qaydaları da bu cür mütəhərrik münasibətdə olur.

Nitq sistemində bu mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə heç də modeldən canlı prosesə doğru sadə inkişaf xəttini nəzərdə tutmur. Əksinə, məntiqi mövcudluğun əsasında qarşılıqlı nitq hərəkətinin anlam qanunları durur.

Nitq məntiqinin qanunları nitq ünsiyyətinin mahiyyətindən irəli gəlir, hərəkətin mexanizmini söz vasitəsi ilə açır və buna görə də ümumi səciyyə daşıyır. Bu aktyor sənəti qanunları kimi qəbul edilmişdir.

Nitq ünsiyyəti nitqdənkənar məqsədlərə nail olmağa yönəldilmiş şüurlu fəaliyyətdir. Bunun əsasında nitqin birinci qanunu - sözlə təsiretmə qanunu formalaşır.

Hər bir nitq ünsiyyəti konkret məqsədlə həyata keçirilir. Nitq məntiqinin ikinci qanunu fəvqəlvəzifə qanunudur.

Nitq ünsiyyəti həmişə təklif edilən müəyyən konkret şəraitdə həyata keçirilir. Buna görə də nitq məntiqinin üçüncü qanunu kontekst qanunudur.

Nitq ünsiyyəti fəaliyyət növü kimi hərəkətlərin konkret ardıcılığı sistemində həyata keçirilir. Buradan da nitq məntiqinin dördüncü qanunu - birbaşa təsir qanunu meydana gəlir.

Nitq hərəkəti həmişə qarşılıqlı surətdə bağlı olan vəzifələr zəncirinin ardıcıl həllini tələb edir. Buna görə də nitq məntiqinin beşinci qanunu perspektiv qanunudur.

Nitq hərəkətləri sistemində fikrin hərəkəti məlumdan yeniyə, yeni öyrənilməli və ya həyata keçirilməli olana doğru inkişaf edir. Buna müvafiq olaraq nitq məntiqinin altıncı qanunu - yeni anlayış qanunu və ya predikativlik qanunu, frazanın aktualaşdırılması qanunu ortaya çıxır.

Nitq hərəkətində təfəkkür məntiqi qanununa müvafiq olaraq, fikir anlayışdan mühakiməyə doğru hərəkət edir. Fikir təhlil və müqayisə yolu ilə təsdiq, inkişaf və ya inkar oluna bilər. Buna görə də nitq məntiqinin yeddinci qanunu müqayisə və tutuşdurma qanunudur.

Nitq ünsiyyəti mürəkkəb struktura malikdir, burada informasiya səviyyəsi (ümumi mənanın verilməsi) və anlam səviyyəsi (xəbəre münasibət və onun qiymətləndirilməsi) bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Anlam səviyyəsində konkret məzmun və ünsiyyətin məqsədi üzə çıxır. Buna görə də mətnarxası anlamın açılması qanunu da nitq qanunu hesab edilir.

Nitq ünsiyyəti konkret hissiyyat, gerçəklik haqqında obrazlı təsəvvür və tərəf-müqabilə öz baxışları vasitəsi ilə təsiretmə əsasında həyata keçirilir. Buna görə də mətnarxası gizlinlərə təxəyyüldə dəqiq və ardıcıl baxış xəttinin formalaşdırılması nitq məntiqinin daha bir qanununu təşkil edir.

Bu qanunlar ümumi və dillərarası səciyyə daşıyır. Yalnız bu qanunlara riayət edilməsi səhnə nitqi məntiqinin mənimsənilməsinə və mətn üzərində işin ardıcılığının müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Nitqin anlam qanunları ilə üzvi surətdə bağlı olan qaydaları bu qanunlara tabedir. Həmin qaydalar ayrıca götürülmüş bir dildə savadlı və kodlaşdırılmış nitq üçün kifayət qədər sabitdir.

Məntiq qaydaları cümlənin strukturu, cümlə üzvlərinin öz aralarında əlaqə üsulları ilə bağlıdır. Cümləni təşkil edən komponentlərlə onların səs ifadəsi arasında əlaqə qanunauyğunluqları bitmiş cümlənin məna səviyyəsində nitqə xas vurğuların, pauzaların qoyulması və intonasiyanın qurulması qaydalarını formalaşdırmağa kömək edir. Bu ona görə mümkün olur ki, nitqin məntiqi nitq ünsiyyəti sistemində mövcuddur və ayrıca götürülmüş cümlənin üzvlənməsi, vurğuların və pauzaların yerinə qoyulması qaydaları daim pozula bilər.

Nitqin məntiqi qaydalarında sözlərin və söz birləşmələrinin tarixən təşəkkül tapmış tipik əlaqələri özünün normativ vurğu, pauza, melodika səciyyələri ilə əks olunur. Konkret götürülmüş bir dildə cümlədə sabit məntiqi əlaqələr, durğu işarələri müəllif fikrini tutmağa və dəqiqləşdirməyə, müəllifin məntiqini, mətnin üslubi xüsusiyyətlərini "oxumağa kömək edir.

Anlamların fərqləndirilməsi və vurğuların qoyulması üçün ən aparıcı əlamətlərdən biri cümlədə söz sırasının inversiyası, xüsusən də "yeni olanın inversiyasıdır. Cümlədə sözlərin sıralanması müəyyən məntiqi və üslubi məna daşıyır. Cümləni oxuyarkən, axırda gələn söz, anlayış avtomatik olaraq əsas (baş söz) əsas anlayış kimi qəbul edilir. Bu cür sıralanma məntiqi baxımdan müstəqim və ya üslubi baxımdan neytral, markalanmış (nişanlanmış) hesab olunur. Məsələn:

Lord Windermere... I sometimes wish uoi you had. I should have been spared then the misery, the anxiety, the annoyance of the last six months.

(Lady Windermere's Fan)

Ayrı-ayrı dillərdə cümlədə sözlərin inversiya imkanları daha genişdir. Məsələn, rus dilində məntiqi baxımdan müstəqim söz sıralanması üçün ikinci dərəcəli cümlə üzvlünün prepozisiyası, baş üzvlün isə postpozisiyası səciyyəvidir.

Все сгорело во время пожара

Во время пожара все сгорело

Во время пожара сгорело все

Burada əsas (baş söz) cümlənin axırında gəlir. Sözlərin sıralanması dəyişir, buradan da cümlənin ümumi informasiya mənası, aksent, ayrı-ayrı sözlərin rolu və mətnin üslubi səciyyəsi də dəyişilir. Müqayisə et:

Azərbaycan dilində:

Bu gündən onun arzuları məhv oldu.

Onun arzuları bu gündən məhv oldu.

Məhv oldu bu gündən onun arzuları.

Məhv oldu onun arzuları bu gündən.

Sözlerin adi məntiqi sıralanmasının pozulması fikrin çalarları, konkretləşdirilməsi ilə bağlıdır. Əsas (baş sözün) inversiyası, təyinlərin postpozisiyaya keçməsi həmin an məsələnin təfəsilatına diqqəti cəlb edir, ona müəyyən anlam çaları verir.

Rus dilində bir söz birləşməsinə diqqət yetirək:

Злая, темная, длинная зима.

Burada sözlərin sıralanması rus dilinin söz birləşmələrinə tamamilə müvafiqdir: əvvəl sifət, sonra isim gəlir.

Bu söz birləşməsinə adlıq cümlə kimi yanaşsaq, yenə də söz sıralanması adi qaydadadır: prepozisiyada mübtəda durur. Frazaya adi, heç bir cəhətdən fərqlənməyən qış fəslinin təsviri kimi yanaşmaq mümkündür.

İndi isə A.P.Çexovun cümləsinə diqqət yetirək:

Зима злая, темная, длинная ("На подводе").

Hər şey dəyişir, qış adicə qış kimi təsvir edilmir, qışın çox ağır keçdiyi, dözülməz və çətin olduğu bildirilir.

Bu qayda cümlənin aktual üzvlənməsi qanunu ilə bağlıdır. İkinci dərəcəli cümlə üzvləri "yeni olanın daşıyıcısına çevrildikdə vurğu qəbul edir. Məhz buna görə postpozisiyada yerləşən təyin də vurğu qəbul edə bilir. Cümlənin tamamlığı və zərifliyi də bu yolla fikri inkişaf etdirir, nitqin perspektivini açır:

Boşaltdı.

Qazanı boşaltdı.

Qazanı yerə boşaltdı.

Qazanı qəsdən yerə boşaltdı.

Müəllif nitqində inversiya oxucu üçün çox şeyi izah edir. Sözlərin inversiya hərəkətini pozmaqla, xüsusən gözlənilməz və vacib olan məsələni nəzərə çatdırır, təhkiyədəki ayrı-ayrı məqamların mənası barədə siqnal verir, frazanın məna dəqiqliyini təmin edir.

Inversiya olunmuş və inversiya olunmamış frazaların yanaşı işlənməsi müəllif üslubiyyatını formalaşdırır.

Müəllif mətninin məntiqində durğu işarələri də mühüm rol oynayır. Ancaq burada söhbət durğu işarələri əsasında oxunuşundan və bu işarələrin intonasiya fiqurları rolunu oynamasından getmir. Nitqin ritm-melodika məqamını əks etdirən, cümlələrin qrammatik düzümünü tənzimləyən durğu işarələri yalnız mətnin ümumi mənasını başa düşməyə kömək edir. Ünsiyyət məqamından, təklif edilən şəraitlərdən, qiymətləndirmə vəziyyətindən, kontekstdən kənarda isə həmin işarələr qarşılıqlı nitq əalqəsinin anlamını açmır. Müəllifin punktuasiyası mətnin başa düşülməsi üçün aparıcı vasitələrdən biridir. Fərdiləşdirilmiş, özünəməxsus sırf

müəllif punktuasiyası mətnin təhlili zamanı "səhifənin dərinliklərinə nüfuz etmə pilləsi kimi köməyə çatır, müəllif fikrinin başa düşülməsinə, məzmunun işıqlandırılmasına, anlamın, dərin daxili əlaqələrin açılmasına xidmət edir.

Cümlədə anlamların fərqləndirilməsinin müqayisə və qarşılıqlı tutuşdurma qanunu ilə sıx bağlı olan başqa bir üslubi əlaməti leksik nitq vasitələrinin, gücləndirici və fərqləndirici ədatların olması, ədatların və zərflərin birləşmə əmələ gətirməsidir. Bu ədatlar vurğunu yanaşı işləndikləri sözün üzərinə keçirir, beləliklə, vurğuların mütəhərrikliyini məhdudlaşdırır:

Gücləndirici və fərqləndirici sözlər, also, as well, quite, totally, never, this və s. kimi zərflər və əvəzliliklər də özlərinə vurğu qəbul edir:

Bir sıra nitq qaydaları xüsusi adların tələffüzü ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi bədii mətnin bütün formalarında, o cümlədən dramaturji mətnlərdəki replika və monoloqlarda onomastik vahidlərin müxtəlif növlərindən geniş istifadə edilir.

"Xüsusi adların hədsiz praqmatik rahatlığı məhz ondadır ki, onlar qabaqcadan bu haqda razılığa gəlmədən kiminsə barəsində camaat qarşısında danışmağa imkan verir. Məsələn, səhnədə personaj (aktyor) uzaq bir ölkə və onun hər hansı bir şəhəri, uzaqda yerləşən və səhnədə dekorativ baxımdan yerləşdirilməsi mümkün olmayan coğrafi obyekt haqqında məlumat verə, hələ səhnəyə gəlməmiş və ya ümumiyyətlə pyesdə iştirak etməyən hansısa bir şəxs haqqında bu və ya digər dərəcədə söhbət edə bilər. Digər tərəfdən, adlar mətnə həm də tələffüz rahatlığı yaradır: onomastik vahidlər orjinal pyesin mətnində tələffüz problemi yaratmır və eyni zamanda mətnə rast gələn əcnəbi adları haqqında təsbit edilmiş elmi nəticələr müvafiq ifadə tərəfindən öyrənilir və tələffüzdə əsas götürülür. Məsələn, müxtəlif xalqların işlətdikləri xüsusi adlarda vurğunun mövqeyi dilçilik elmində artıq müəyyənləşdirilmişdir və geniş məlumdur. Mətnin təhlili zamanı aktyor öz nitqində işlədəcəyi bu cür adlar haqqında məlum bilgidən istifadə edir və ifa zamanı ona əməl edir:

1.İngilis, latış, eston, fin, çex, macar, İsveç, Norveç, Danimarka və Holland xüsusi adlarında vurğu birinci hecanın üzərinə düşür.

2.İtalyan, ispan, portəgiz, rumın, polyak və yapon xüsusi adlarında vurğu axırdan ikinci hecanın üzərinə düşür.

3.Fransız, türk, Çin, Koreya xüsusi adlarında vurğu sonuncu hecanın üzərinə düşür.

4.Alman adlarında vurğu əsasən sözün kökü üzərinə, nadir hallarda isə şəkilçisinin üzərinə düşür.

Cümlənin qrammatik strukturu ilə bağlı məntiq qaydalarının sözün daxili təsirlilik qanunlarına tabe olması ona gətirib çıxarır ki, həmin məntiq qaydaları kontekst, müqayisə, qarşılıqlı tutuşdurma və s. qanunları əsasında aradan qaldırılır. Məna səviyyəsində məntiq qaydaları praktikada formal baxımdan deyil, kontekst və nitqin vəzifələri ilə sıx əlaqədə dərk edilir.

Onların söyləm anlamına və ümumi sözlü təsir qanunlarına tabeliyyəti məzmunun ifadəli intonasiya vasitələrinin təcəssüm etdirilməsi prinsiplərində öz ifadəsini tapmalıdır. Buna görə də mətnin təhlili zamanı səhnə nitqinin anlam məntiqi qanunlarından çıxış etmək və mürəkkəb struktur hallarını məntiqi-qrammatik qaydalar vasitəsi ilə yoxlamaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Зайцева Л. Образный язык кино. М., Знание, 1965
2. Зимняя И.А. Речевая деятельность и психология речи. Основы теории речевой деятельности, М., Наука, 1974
3. Louison Djon Qovard. Filəm - tvorçeskiy proüess ili özik i struktura filəma. M., İskusstvo, 1964

Dos. Məsməxanım Qaziyeva

İNFORMASIYANIN STRUKTURU, QARŞILIQLI NİTQ ƏLAQƏSİ FUNKSIYASI VƏ MODELLƏRİ

XX əsrin görkəmli teatr xadimləri nitqin ifadəlilik vasitələrinin həmin stereotiplərindən və sabit formalarından imtina olunmasını tövsiyə etmişlər.

İntonasiya düzgün daxili prosesin, dəqiq nitq vəzifələrinin nəticəsi kimi yaranır, qeyri-iradi şəkildə hər dəfə nitq əlaqələri prosesində yenidən meydana gəlir. Buna baxmayaraq intonasiyanın hər bir dil üçün ümumi olan öz qanunları, səciyyəvi əlamətləri səslənmə invariantları olur və səhnə nitqi bunları bilməklə, bunlardan istifadə etməklə qurulur.

Cümlənin məntiqi-qrammatik təhlili və onun intonasiya mənzərəsi frazanın intonasiya mənzərəsinə tamamilə müvafiq gəlmir. Ayrıca götürülmüş cümlənin intonasiyası onun konstruksiyası ilə, nitqlə frazanın intonasiyası isə onun mətnarxası anlam məzmunu ilə müəyyənləşdirilir. Buna görə də təhlil edilən mətnin məntiqi melodiyasına riayət etməklə sözlü hərəkəti yerinə yetirmək mümkün olmur.

İntonasiya nitqin ən mütəhərrik elementidir və bu onun mühüm və maraqlı bir xüsusiyyətini əhatə edir. Cümlədə sözlərin sırası, pauza və vurğular frazada sabit qala bilər, anlam isə intonasiya vasitəsi ilə dəyişilir.

Keçən əsrin son onilliklərində intonasiya fiziologiya, elektroakustika, psixologiya, məntiq, riyaziyyat, riyazi məntiq, dilçilik, fonetika, fonologiya, nitqin patologiyası, uzaq kosmik əlaqələr texnikası, informasiya nəzəriyyəsi, kommunikasiya nəzəriyyəsi və s. sahələrində nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatçılar üçün maraq doğuran kompleks yanaşma ilə bərabər, intonasiyanın müxtəlif keyfiyyət və əlamətləri -